Ekim 2008 Cilt:16 No:2 Kastamonu Eğitim Dergisi 359-366

EĞİTİM SÜRECİNDE ÖĞRETMENLERDE STRESE YOL AÇAN NEDENLERE YÖNELİK ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ

Burhan AKPINAR
Eğitim Bilimleri Bölümü, Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, 23119, Elazığ.

Özet

Bu araştırmanın amacı, bir eğitici olarak öğretmenleri olumsuz etkileyen strese yönelik öğretmen görüşlerini belirlemektir. Bu amaçla Elazığ, il merkezi ve ilçelerindeki devlet ilköğretim okullarında 2005-2006 Öğretim Yılı'nda görev yapan toplam 184 öğretmene anket uygulanmıştır. Betimsel nitelik arz eden araştırmada elde edilen bulgular şöyledir: öğrenme-öğretme sürecinde öğrencilere ilişkin öğrenme ve disiplin sorunları, zaman baskısı, öğretmenlerin düşük gelir düzeyi ve sosyal statüsü ile fazla iş yükünün öğretmen stresinde etkili olduğunu anlaşılmıştır. Ayrıca eğitimde yaşanan değişimler ve okul yönetimi ile ilgili sorunların da öğretmen stresinde orta derecede etkili faktörler olduğu belirlenmiştir.

***Anahtar Kelimeler**: Stres ve öğretmen, Öğretmen stresinin kaynakları, Öğretmen stresi ve eğitim.*

OPINIONS OF TEACHERS ON THE FACTORS CAUSING STRESS ON TEACHERS IN THE PROCESS OF EDUCATION

Abstract

The aim of this research is to determine the views of opinions of teachers, as educators, on stress that affects them negatively. In order to achieve this stated aim, a survey was applied to 184 teachers working in primary schools in Elazığ downtown in 2005-2006 educational terms. Findings of this descriptive study are as follows: it is understood that the learning and discipline problems regarding students in the instruction process, the pressure of time, and an overloaded job are all effective on teacher stress. It is also stated that changes taking place in education and problems regarding school management are sub-effective factors on teacher stress.

***Keywords:** Stress and Teachers, Causes of Teacher Stress, Teacher Stress and Education.*

1. Giriş

Etkili bir öğretimde, öğretmenlerin akademik yeterlikleri kadar, kişilik özelliklerinin de çok önemli olduğunun anlaşılmasıyla "öğretmen stresi" kavramı eğitimde çokça tartışılan konular arasında yer almaya başlamıştır (Adams, 1999). Nitekim öğretmen stresi, büyük oranda öğretmenin sorumluluğunda olan (Açıkgöz, 2003: 146) olumlu bir sınıf atmosferi oluşturmada kritik öneme sahiptir.

Stresin farklı alanlara göre çok çeşitli tanımları yapılmakla birlikte, genel olarak "organizmanın tehlike olarak algıladığı çeşitli içsel ve dışsal uyaranlara verdiği otomatik tepki" olarak ifade edilebilir (Arabacı, 2006; Örücü, 2006). Konu iş stresi bağlamında ele alındığında stres, "kişide fizyolojik ve psikolojik dengesizlik yaratan, zihinsel veya fiziksel yorgunluk durumu" (Kaldırımcı 1983'ten aktaran Işıkhan,

2004:35) şeklinde tanımlanabilir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, öğretimin doğasında daima stres olduğu (Dunham, 1981, Fletcher ve Payne, 1982, Akt: Arabacı, 2006), bundan bütünüyle kaçınmanın mümkün ve doğru olmadığıdır. Graham (1999), bu durumu "sağlıksız bir durum" olarak nitelemektedir. Nitekim, düşük düzeydeki stresin, öğretmenleri yeni çözüm yolları aramada motive edebileceği, dolayısıyla zararlı değil, yararlı olduğu ifade edilmektedir. Zararlı olan, yüksek düzeydeki olumsuz strestir (Ataklı, 1996; Nagel ve Brown, 2003).

Bu çalışmada öğretmen stresi kavramı, olumsuz stres anlamında kullanılmıştır. Bu stres, öğretmenin fiziksel, duygusal ve zihinsel sağlığına zarar vererek eğitimin niteliğini düşürür. Çünkü stres altında beynin kapasitesi düşmektedir (Caine ve Caine, 2002; Covey, 2005).

Stres düzeyi yüksek öğretmenler, sürekli negatif enerji yayarak, iletişim ve etkileşimi olumsuz etkilemektedirler (Naylor, 2001). Oysa ki, okulun etkililik derecesi büyük oranda öğretmen ve öğrenci arasındaki etkileşim ve iletişime bağlıdır (Celep, 1998; Comish ve diğerleri, 1996'dan Akt: Yıldırım ve Turanlı, 2000). Dolayısıyla, öğretmenin etkili bir iletişim becerisine sahip olması, her şeyden önce kendisinin stresten uzak, rahat ve huzurlu olmasına bağlıdır.

Bütün bunlar, etkili bir eğitim için öğretmen stresinin dikkate alınması gereken önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Öğretmenlerin kendisini mesleğine vermesine mani çeşitli kaygılar taşıdığı bir eğitim sisteminde kusursuz altyapı ve mükemmel programlar sağlansa bile, o sistemin başarılı olması beklenmemelidir (Ataünal, 2003:118). Buradan hareketle, Milli Eğitim Bakanlığı'nın (MEB), eğitimde nitelik arayışının başarıya ulaşmasının, birçok faktör yanında rahat, huzurlu ve stresten uzak öğretmenlere bağlı olduğu söylenebilir. Çünkü stres ile başarı ve mutluluk arasında yakın bir ilişki vardır (Clark, 2000). Araştırmalar duygularını doğru yönetebilen kişilerin yaşamda daha başarılı olduğunu kanıtlamıştır (Bridge, 2004). Bu bakımdan öğretmen stres kaynaklarının bilinmesi önemlidir. Bu durum, sınıftaki etkileşim ve iletişimin büyük oranda öğretmenin kişiliği etrafında gerçekleştiği durumlar için daha büyük öneme sahiptir. Çünkü eğitim bilimlerinde yapılan çalışmalar, öğretmenlerin düşünsel tutumu ve duygusal tepkileri gibi özelliklerinin öğrencileri etkilediğini göstermiştir (Varış, 1973 Akt: Gözütok, 2006: 327).

Amaç: Bu araştırmanın amacı, eğitim sürecinde öğretmenlerde strese yol açan nedenlere yönelik öğretmen görüşlerini belirlemektir. Bu genel amaç çerçevesinde aşağıdaki alt amaçlar belirlenmiştir.

1. Eğitim sürecinde öğretmenlerde strese yol açan nedenler nelerdir?
2. Öğretmenlerin strese yönelik görüşleri arasında değişkenlere göre anlamlı farklılık var mıdır?

2. Yöntem

Eğitim sürecinde öğretmenlerde strese yol açan nedenleri öğretmen görüşlerine dayalı olarak belirlemeye çalışan bu araştırma tarama modelinde olup, betimsel nitelik arz etmektedir. Tarama modeli, mevcut durumu olduğu gibi yansıtmaya dayalıdır (Karasar, 2005; Balcı, 2004).

2.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni, Elazığ'daki devlet ilköğretim okullarında 2005-2006 Öğretim Yılı'nda görev yapan ilköğretim öğretmenleridir. Örneklem ise, bu evrenden ulaşılabilen toplam 184 öğretmenden oluşturulmuştur. Araştırmada öğretmenlerin görüşleri üzerinde etkili olan değişkenler cinsiyet, branş ve kıdem ile sınırlandırılmıştır.

Örneklemi oluşturan öğretmenlerin demografik bilgileri Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1. Öğretmenlerin kişisel bilgileri

Değişkenler	**n**	**%**
Cinsiyet		
Kadın	75	40,8
Erkek	109	59,2
Branş		
Sınıf Öğretmeni	73	39,7
Fen Bilgisi	59	32,0
Sosyal Bilgiler	52	28,3
Kıdem		
1-5 Yıl	47	25,5
6-10 Yıl	53	28,8
11-15 Yıl	37	20,1
16-20 Yıl	15	8,2
21 Yıl ve üzeri	32	17,4
Genel Toplam	**184**	**100**

2.2. Ölçme Aracının Geliştirilmesi ve Verilerin Toplanması

Bu çalışmada veriler, araştırmacı tarafından geliştirilen anketle elde edilmiştir. Anketin hazırlanmasında öncelikle ilgili alanyazın taranarak ve konuyla ilgili üç öğretmen, iki okul yöneticisi ve iki ilköğretim müfettişi ile görüşülerek madde havuzu oluşturulmuştur. Bu şekilde belirlenen 20 maddenin anlaşılırlık, açıklık ve konuyla ilgili olmasına yönelik uzman kanısına başvurulmuştur. Bu uzmanlar Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesinde görev yapan üçü Eğitim Bilimci ve biri de Türkçe Eğitimi uzmanıdır. Uzmanların anlaşılırlık, açıklık ve konuyla ilgililik bakımlarından uygun bulmadığı dört madde elenerek on altı maddelik taslak anket formu oluşturulmuştur. Sonra, bu taslak form araştırmaya katılmayan 57 ilköğretim öğretmenine pilot uygulama için verilmiştir. Pilot uygulama sonucunda elde edilen veriler faktör analizine tabi tutularak, faktör yükü 0,45 ve üzeri olan maddeler alınıp bu değerden düşük yüke sahip dört madde elenerek tekrar faktör analizi yapılmıştır. Bu şekilde elde edilen on iki maddelik anketin istatistiksel değerleri şöyledir: KMO= 0.383, Barlett= 1327,425 (p=0.000), Cronbach Alpha= 0,89. Uzman kanıları ve söz konusu istatistiksel değerlere göre anketin geçerli ve güvenirliği sağlanmıştır denilebilir. Anket maddeleri, 1. Hiç

katılmıyorum (1.00-1.80), 2. Katılmıyorum (1.81-2.60), 3. Orta derecede katılıyorum (2.61-3.40), 4. Katılıyorum (3.41-4.20) ve 5. Pek çok katılıyorum (4.21-5.00) olmak üzere, beşli likert şeklinde derecelendirilmiştir.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde öğretmenlerin görüşleri, değişkenler dikkate alınmadan aritmetik ortalama ve standart sapma ile yorumlanmıştır. Görüşlerin değişkenler dikkate alınarak yorumlanmasında ise, maddelere öncelikle homojenlik testi (Levene) uygulanmış; homojen maddeler, varyans analizi ve "t" testi; homojen olmayan maddeler ise, Kruskal Wallis H (KWH) ve Mann Whitney U testi (MWU) uygulanarak yorumlanmıştır. Homojen maddelerde öğretmen görüşleri arasındaki farklılık için Scheffe Testi; homojen olmayan maddelerde ise Mean Rank'tan yararlanılmıştır. Araştırmada anlamlılık düzeyi p= 0,05 kabul edilmiştir.

3. Bulgular

3.1. Öğrenme-Öğretme Sürecinden Kaynaklanan Öğretmen Stresi

Öğretmen stresi konusunda yapılan araştırmalar, öğrenme-öğretme sürecinin öğretmen stres kaynaklarının başında geldiğini göstermektedir. Buna yönelik öğretmen görüşleri tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2 Öğretim Sürecinden Kaynaklanan Strese Yönelik Öğretmen Görüşleri

M.No.	Görüşler	X	SS
1	Öğrencilerin düşük motivasyonu ve öğrenme isteksizlikleri öğretmeni strese sokmaktadır	3,07	1,34
2	Öğretmen-öğrenci iletişim sorunları öğretmeni strese sokmaktadır	2,84	1,32
3	Sınıf yönetimi ve öğrenci disiplin sorunları öğretmeni strese sokmaktadır	3,13	1,30
4	Öğretim sürecindeki zaman baskısı öğretmeni strese sokmaktadır	2,69	1,30

Tablo 2'ye göre öğretmenler, öğrencilerin düşük motivasyon düzeyleri ($\overline{X}$=3,07), iletişim sorunları ($\overline{X}$=2,84) ve zaman baskısını ($\overline{X}$=2,69), streste "orta derecede" etkili bulmaktadırlar. Bu bulgular, öğretmen stresinin "büyük oranda" öğrencilerin öğrenme davranışlarıyla ilgili olduğunu gösteren ve ağırlıklı olarak yurt dışında yapılmış araştırma sonuçlarıyla (Arabacı, 2006; Dobrowski, 1990, Akt: Pehlivan, 1995; Naylor, 2001; Nagel and Brown, 2003; Overland, 2006) tam olarak paralellik göstermemektedir. Öğrenmeye ilişkin sorunlar, İngiltere, Fransa ve Kanada'da görev yapan öğretmenler tarafından "üst düzeyde stres" olarak algılanırken; ülkemizdeki öğretmenlerce "orta derecede stres kaynağı" olarak algılanmaktadır. Bu durum, öğretmen stresinin ülkeden ülkeye ve o ülkede egemen olan eğitim algılayışına bağlı olarak değişebileceğini düşündürmektedir. Öğretmenlerin, öğrenme sorunlarını orta düzeyde stres olarak

algılamaları, duyarsızlık değilse, olumlu olarak görülebilir. Çünkü "az stres" öğretmenleri yeni stratejileri keşfetmede motive edici olabilmektedir (Arabacı, 2006; Ataklı, 1996; Nagel ve Brown, 2003).

İlgili araştırmalar, öğrenmeden sonra, öğretmen stresinin ikinci en önemli kaynağının disiplin sorunları olduğunu göstermektedir (Morton ve diğerleri, 1977, Akt: Jarvis, 2002; Kyriacou & Walker, 1989, Akt: Overland, 2006) Tablo 2'ye göre, öğretmenlerin, disiplin sorunlarını ($\overline{X}$=3,13) öğretmen stresinde "orta derecede" etkili buldukları anlaşılmaktadır. Bu bulgular, öğretmenlerin disiplini sağlama konusunda çok fazla sorun yaşamadıkları biçiminde yorumlanabilir.

Tablo 2'de yer alan 1. maddeye yönelik öğretmen görüşleri arasında cinsiyete göre anlamlı fark vardır [(t=2,399);(p=0,017)]. Bu madde homojen olmadığından [(Levene F= 4,735); (p=0,031)], farkın hangi gruplar arasında olduğunu anlamak için MWU testi uygulanmıştır [(MWU=321,0); (p=0,012)]. Buna göre, öğrencilerin düşük motivasyon düzeyi, kadın öğretmenlerce (MR1=104,13), erkeklere göre (MR1=84,50) daha fazla stres olarak algılanmaktadır denilebilir.

3.2. Sosyal Statü ve Çalışma Koşullarından Kaynaklanan Öğretmen Stresi

Sosyal faktörlerin öğretmen stresindeki etkisine yönelik öğretmen görüşleri Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3. Statü ve Çalışma Koşulları Kaynaklı Strese Yönelik Öğretmen Görüşleri

M.No.	Görüşler	X	SS
5	Düşük gelir düzeyi öğretmenleri strese sokmaktadır	3,20	1,54
6	İyi olmayan fiziki çalışma koşulları öğretmenleri strese sokmaktadır	3,16	1,40
7	Sosyal statüsünün düşük olması öğretmenleri strese sokmaktadır	2,76	1,47
8	Yükselme/terfi olanağının az olması öğretmenleri strese sokmaktadır	2,73	1,43
9	Fazla iş yükü öğretmenleri strese sokmaktadır	2,80	1,37

Tablo 3'e göre, öğretmenler, düşük gelir ($\overline{X}$=3,20), zayıf çalışma koşulları ($\overline{X}$=3,16), düşük statü ($\overline{X}$=2,76), terfi olanağının az olması ($\overline{X}$=2,73) ve fazla iş yükünü ($\overline{X}$=2,80) "orta derecede" stres kaynağı olarak algılamaktadır. Nitekim bu konuda İngiltere, Fransa ve Kanada'da yapılan araştırmalar, düşük gelir ve sosyal statü ile fazla iş yükünün önemli stres kaynakları olduğunu göstermektedir (Anonymous, 1986; Ataklı, 1999; Jarvis, 2002; Naylor, 2001; Özdayı, 1990, Akt: Pehlivan, 1995). Yine, ilgili alan yazında bu faktörler önemli öğretmen stres kaynakları içerisinde gösterilmektedir (Ataünal, 2003; Luthans, 1992, Akt: Torun, 1996; Overland, 2006). Öğretmenlerin özellikle düşük gelir düzeyini stres olarak algılamaları, iş doyumlarının düşük olmasıyla da ilgili olabilir. Çünkü iş doyumu düşük olduğunda, para gibi dış etkenler daha önemli olur (Covey, 2005).

Tablo 3'teki 6. maddeye yönelik öğretmen görüşleri arasında kıdeme göre anlamlı fark vardır [(F=3,584); (p=0,008)]. Bu madde homojen olduğu için [(Levene F=0,815); (p=0,517)], fark için Scheffe testi uygulanmıştır. Buna göre, zayıf fiziki koşullar, 11-15 yıl kıdemli öğretmenlerce ($\overline{X}$=3,59), 21 yıl ve üzeri gruba göre ($\overline{X}$=2,63), daha fazla stres kaynağı olarak algılanmaktadır.

3.3. Eğitimdeki Değişimler ve Yönetimsel Kaynaklı Öğretmen Stresi

Eğitimde yaşanan ve geleneksel yapıları yıkan değişimler (Karakaya, 2003; Uğurol, 1998) ile yönetim faktörü, önemli stres kaynaklarıdır (Luthans, 1992, Akt: Torun, 1996; Nagel and Brown, 2003; Naylor, 2001). Buna yönelik öğretmen görüşleri tablo 4'de görülmektedir.

Tablo 4. Değişim ve Yönetsel Kaynaklı Strese Yönelik Öğretmen Görüşleri

M.No.	Görüşler	X	SS
10	Eğitimde son yıllarda yaşanan değişimler öğretmenleri strese sokmaktadır	3,06	1,25
11	Okul yöneticisinin davranışları öğretmenleri strese sokmaktadır	2,67	1,43
12	Müfettişlerin tutum ve davranışları öğretmenleri strese sokmaktadır	2,97	1,45

Tablo 4'e göre, öğretmenler, değişimi ($\overline{X}$=3,06 "orta derecede" stres olarak algılamaktadırlar. Bu durum öğretmenlerin, değişimin, iş yükünü arttırma ve yeni şeyler öğrenmeye zorlayacağını düşünmeleriyle ilgili olabilir (Kocabaş, 2006).

Yönetimle ilgili olarak öğretmenler, okul yöneticisi ($\overline{X}$=2,67) ve müfettişlerin tutum ve davranışlarını ($\overline{X}$=2,97) "orta derecede" stres olarak algılamaktadırlar. Bu görüşlerde, yöneticilerin geleneksel yönetim anlayışları (Naylor, 2001) etkili olmuş olabilir. Personel-yönetici çatışması veya iletişimsizliği olarak adlandırılabilecek bu durum, Torun'a (1996) göre, okul başarısızlığını sonuç verebilir.

4. Sonuçlar

Öğretmenlik stresli bir iştir. Bundan kaçınmanın yolu ve belki gereği de yoktur. Öğretmen stresinde ölçüt, "azı karar, çoğu zarar" olarak düşünülebilir. Çünkü, düşük düzeydeki stres, öğretmene yeni yollar aramada enerji sağlamaktadır. Ancak, yüksek düzeydeki stres, öğretmenin hem kişisel yaşamına ve hem de öğrencilerine zarar vermektedir.

Araştırmada öğretmenlerin, öğrencilerin düşük motivasyonları, öğretmen-öğrenci iletişim sorunları, zaman baskısı ile disiplin sorunlarını öğretmen stresinde orta derecede etkili buldukları belirlenmiştir. Ayrıca, düşük ücret ve sosyal statü, zayıf çalışma koşulları, fazla iş yükü, terfi olanağının az olması ile yönetsel sorunlar ve eğitimde yaşanan değişimler de öğretmen tarafından orta derecede stres kaynağı olarak algılanmaktadır.

5. Öneriler

MEB, öğretmenlerin ekonomik gelir düzeyini yükselterek ve daha iyi çalışma koşulları sağlamanın yollarını aramalıdır. Yine MEB, eğitim sisteminde yapacağı değişim sürecine öğretmenleri de katarak strese yol açabilecek olası nedenleri azaltmalıdır. Öğretmen stresi konusunda, il merkezlerinde uzman psikologların görev yapacağı öğretmen rehberlik/danışma birimleri kurulmalıdır.

Okul yöneticileri, öğretmenlerde iş ortamından kaynaklanan stresi azaltmak için "destekleyici örgüt iklimi yaratmak" (Işıkhan, 2004) şeklindeki çözüm önerisini yaşama geçirmelidirler.

Öğretmen yetiştiren yükseköğretim kurumlarının öğretim programlarına stres yönetimi ve stresle baş etme yollarına ilişkin dersler eklenmelidir.

Kaynaklar

1. Açıkgöz, Ün, K. (2003). Etkili Öğrenme ve Öğretme. İzmir: Eğitim Dünyası Yayınları.
2. Adams, E. (1999). "Vocational Teacher Stress and Internal Characteristics." Journal of Vocational and Technical Education, 16: 1-2. http://scholar.lib.vt.edu. Erişim tarihi: 18.07.2006.
3. Anoymous (1986). AMMA Report. "Managing Sress, Sources of Stres in Teaching." http://www.gre.ac.uk/~eduweb/.htm.Erişim tarihi: 27.07.2006.
4. Arabacı, R. (2006). "Okulda Stres ve Başa Çıkma Teknikleri." http://www.kisiselbasari.com/Yazi.asp?ID=386. Erişim tarihi: 13.07.2006.
5. Ataklı, A. (1996). "Öğretmenlerde Stres ve İş Memnuniyeti." Çağdaş Eğitim Dergisi, (256): 7-13.
6. Ataünal, A. (2003). Niçin ve Nasıl Bir Öğretmen. Ankara: Milli Eğitim Vakfı Yayınları, No:4.
7. Balcı, A. (2004). Sosyal Bilimlerde Araştırma. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
8. Bridge, B. (2004). Duyguların Eğitimi. İstanbul: Beyaz Yayınları.
9. Caine, R.N., & Caine, G. (2002). Beyin Temelli Öğrenme. (Çev: G. Ülgen). Ankara: Nobel Yayınları.
10. Celep, C. (1998). "Eğitim Örgütlerinde Öğretmenlerin Örgütsel Adanmışlığı." Eğitim ve Bilim Dergisi, 22 (108): 56-62.
11. Clark, L. (2000). SOS Duygulara Yardım (Çev: G. Yazgan). İstanbul: Evrim Yayınevi.
12. Covey, S. R. (2005). 8'inci Alışkanlık- Bütünlüğe Doğru- (Çev: S. Soner ve Ç. Erendağ). İstanbul: Sistem Yayıncılık

13. Graham, H. (1999). Stresi Kendi Yararınıza Kullanın (Çev: M. Sağlam ve T. Tezcan). İstanbul: Alfa Basım Yayım.

14. Gözütok, F. D. (2006). Öğretim İlke ve Yöntemleri. Ankara: Ekinoks Eğitim Danışmanlık.

15. Işıkhan, V. (2004). Çalışma hayatında Stres ve Başa Çıkma Yolları. Ankara: Sandal Yayınları.

16. Jarvis, M. (2002). "Stress News". http://www.isma.org.uk/stressnw/teachstress1.htm. (Erişim tarihi:19.07.2006)

17. Karakaya, Ş. (2003). Modernizim Postmodernizm ve Öğretmen Çalışma Kültürü. Ankara: Nobel Yayınları

18. Karasar, N. (2005). Bilimsel Araştırma Yöntemi. Ankara: Nobel Yayınları

19. Nagel, L. and Brown, S. (2003). "The ABCs of Managing Teacher Stres." Educational Research, Controversy and Practices. http://educating-nm.coe.unm.edu/2003fall Erişim tarihi: 22.07.2006.

20. Naylor, C. (2001). "Teacher Workload and Stres" BCTF Research Reports Section III. http://www.bctf.ca/ResearchReports. Erişim tarihi: 24.07.2006.

21. Overland, D. (2006) "Stressing the Point." http://www.partnership.mmu.ac.uk. Erişim tarihi: 29.07.2006.

22. Örücü, Ç. M. (2006). "Stres ve Stresle Başa Çıkabilme." http://www.mc.metu.edu.tr Erişim tarihi: 04.08. 2006.

23. Pehlivan, İ.(1995). Yönetimde Stres Kaynakları. Ankara: Pegem Yayınları

24. Torun, A. (1996). Stres ve Tükenmişlik. Endüstri ve Örgüt Psikolojisi. (Edit: S. Tevruz) (43-53). İstanbul: Türk Psikologlar Derneği ve Kalder Yayınları

25. Uğürol, Y. (1998). "Öğrenen Sınıfta Öğretmen-Öğrenci Davranışları." Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, (15): 335-346.

26. Yıldırım, A. ve Turanlı, A. (2000). "Sınıf içi Öğretmen ve Öğrenci Davranışlarının ve Öğrenme Ortamının Bir Öğretmenin İki Değişik Sınıfında Gösterdiği Farklılıklar." Eğitim ve Bilim Dergisi, 25 (118): 26-31.